

A SZLOVÁKIAI ROMOLÓGIAI KUTATÁSOK ÁTTEKINTÉSE

Arne B. Mann

Szlovákia területén ma több mint 300 000 ezer cigány él (egyes számítások szerint 400.000-500.000), ami az összlakosság 5,7%-át – illetve 7,6%-9,5%-át – jelenti. A többségi társadalomtól és a többi etnikai kisebbségtől (magyarok, ruszinok, csehek stb.) nem csupán látható antropológiai jegyekkel és nyelvükkel különböznek, hanem eltérő társadalmi státusukkal is: e társadalmi csoport marginalizált helyzete a történelem során társadalmi izolációban nyilvánult meg – elkülönült lokális társadalmakban éléssel (cigány vagy kompakt településeken – általában a települések szélén), az interetnikus házasságkötések hiányával, konzervatív életmóddal. A 20. század első felében lezajló változások, a hagyományos létfenntartási formák fokozatos eltűnése, a kollektivizáció idején a cigány napszámosok iránti igény megszűnése, vagy a gazdasági átalakulás 1989 után – mind-mind a társadalmi különbségek elmélyüléséhez, illetve a cigány és a nem cigány lakosság közti etnikus kapcsolatok rosszabbodásához vezetett. A többségi társadalom ma a cigányokat problematikus, alkalmazkodásra képtelen, szociálisan teljesen a többségi társadalomtól függő csoportnak tekinti, amelyre a lakosság többi része csak ráfizet (adójjával hozzájárul az eltartásukhoz; a mezőgazdasági termények eltulajdonításának következménye; a kötelező vízum bevezetésével való fenyegetés a nyugat-európai államok részéről a szlovákiai cigányok ezen országokba való emigrációja miatt...). A közvélemény negatív, cigányellenes hozzáállása többségében látens formában van jelen. Megdöbbenő, hogy a közvélemény (mind a politikai, mind a kulturális elit), összességében még a szélsőséges csoportok cigányokkal szembeni nyílt támadásaival szemben is érzéketlennek mutatkozik. Ezzel összefüggésben felmerül a kérdés, hogy milyen szerepe van e komoly, osztálytársadalmi probléma megoldásában és a társadalmunkon belüli interetnikus kapcsolatok fejlődésében a cigányok (történelmük, kultúrájuk, társadalmi fejlődésük, demográfiájuk) tudományos megismerése terén mutatkozó jelenlegi helyzetnek? Valóban az objektív ismeretek hiányáról van szó, vagy a tudományos kutatások eddigi eredményeinek társadalmi ignorálásáról?!

Jelen tanulmány áttekintést nyújt azokról az alapvető romológiai munkákról, melyek a társadalomtudományi diszciplínák szemszögéből foglalkoznak a szlovákiai cigányok történetével, kultúrájával és életmódjával; de nem öleli föl sem azokat a munkákat, melyek nem érik el a tudományos vagy ismeretterjesztő munkák szintjét, sem a szlovák írók cigány tárgyú irodalmi műveit vagy a kortárs cigány alkotók irodalmi munkásságát.

Mivel a cigányok a középkorban Európa-szerte úgy jelentek meg, mint „kis-Egyiptom hercegei”, egészen a 18. század második feléig általánosan elfogadott volt egyiptomi eredetük. Míg aztán a német H. M. G. Grellmann munkája, a *Historisches Versuch über die Zigeuner betreffend die Lebensart...* (Göttingen, 1787) felhívta a figyelmet az európai cigányok nyelvének az indiai nyelvekkel való hasonlóságára, ami további nyelv-

vészeti kutatások alapjául szolgált, és ezek a cigányok őshazáját Indiába tették. Grellmann kutatásait az az eset inspirálta, hogy a Rév-Komárom melletti Dunaalmásból való református lelkész, Wályi István a hollandiai Leidenben végzett tanulmányai során indiai diákokkal találkozott, és mivel nyelvük a cigányokéhoz hasonlított, jelentésükkel együtt több mint ezer szót jegyzett fel tőlük. Amikor hazatérve felkereste a cigányokat, és felolvasta nekik a feljegyzett indiai szavakat, azokat ők megértették és minden nehézség nélkül le tudták fordítani. Grellmann a Wiener Anzeigent (Bécsi Közlemények) jelölte meg forrásként 1763-ból, amit aztán több szerző – romológus – is átvett hivatkozásként. Ezt a forrást azonban – sem Bécsben, sem Budapesten – nem sikerült felderíteni; ilyen című periodika a megadott időszakban nem ismeretes.

A problémát az 1990-es években Viera Urbancovánek sikerült tisztáznia, aki a pozsonyi Egyetemi Könyvtárban rálelt az eredeti forrásra, melyet Grellmann és követőik használtak: egy figyelemreméltó monográfiára, mely 1775 és 1776 között harminckilenc folytatásban látott napvilágot a *Kaiserlich Königliche allergnädigste privilegierte Anzeigen aus sämtlichen Kaiserl. Königl. Erbländer* című időszaki kiadványban. A „megtalálónak” sikerült feloldania az ab. H. rövidítést, melyet a szóban forgó helyen több szakcikk aláírásaként használt az az időben ismert szepességi német természettudós, evangélikus lelkész, Samuel Augustini ab Hortis (Kakaslomnic, 1729–Szepesszombat, 1792), és kétszázhusz év elteltével előkészíteni ennek a kivételes műnek könyv formájában történő kiadását (szlovák fordításban és német eredetiben).¹ Ebben a mai Szlovákia területén született monográfiában Augustini számos értékes ismeretet közöl azzal kapcsolatban, hogyan éltek, étkeztek, öltözöttek a cigányok a 18. században, igen érdekes leírásokat ad az erdélyi és moldvai katlankészítőkről, és egy etnológus számára kivételesen fontosak a kovácsokról és a muzsikusokról írt részek. Igen figyelemre méltó az a cigány–német kissoztár, melyből többek között az is kiderül, hogy a 18. században a cigány etnikumhoz tartozók önmaguk megjelölésére a *roma* terminust használták – ami ez idáig a legrégebbi ismert bizonyítéka e népnév használatának. A mai kutató számára több mint érdekes a szerző megállapítása, hogy „a cigányok gyerekeket lopnak” hiedelme már a 18. században is elterjedtnek számított.²

Fontos forrást jelentenek még a 18. században a területünkön élt cigányok életének megismeréséhez azok a cigányösszeírások (*Súpisy Cigánov*), melyeket Mária Terézia utasítására a királyi helytartótanács kezdeményezett, és amelyeket 1770–1785 között a vármegyék készítettek el. Ezek a településszintű felmérések az egyes családokat vették számba, rögzítve a családfő vezeték- és keresztnévét, foglalkozását, gyermekeinek nevét és életkorát, vallását; egyik-másik összeírás kitért a lakóhelyre, az öltözetre, az elhullott állatok húsának fogyasztására is. Ezekre az összeírásokra támaszkodott monográfiájában Emília Horváthová,³ és Pavol Šalamon is forrásként használta őket.⁴ A

1 Augustini ab Hortis Samuel, 1995.

2 Mann, Arne B., 1997: 129–132.

3 *Cigáni na Slovensku*, 1964:116–133.

4 Šalamon, Pavol, 1992:73–76.

cigány vezetéknevek ezen összeírásokban való előfordulásának, illetve mai földrajzi elterjedésüknek az összehasonlítása arról tanúskodik, hogy a cigányok a mai Szlovákia területén már több mint két évszázada letelepült életmódot folytattak.⁵ Azt is el kell azonban ismerni, hogy a fenti, 18. századi összeírások átfogó elemzésére és értékelésére eddig még senki nem kerített sort.

További fontos forrásanyag a romológusok számára a *Súpis Cigánov v Uhorsku z roku 1893* (Cigányösszeírás Magyarországon 1893-ban), mely két évvel később magyar, illetve német nyelven is megjelent, részletes táblázatokkal, az egyes problémakörhöz fűzött kommentárokkal és térképekkel.⁶ Az egyes megyék és járások szerinti részletes adatok a cigányok lélekszámával, foglalkozásával és életmódjával, lakóhelyük típusaival, iskolázottságával, nyelvismeretével, vallásosságával foglalkoznak, miközben az egyes személyeket három kategóriába sorolják (letelepedett, félig vándor, vándor). A fenti összeírásból például kiderül, hogy a legtöbb cigány kovács a történeti Magyarországon a mai Szlovákia területére eső megyékben élt.

A cigányok iránti tudományos érdeklődés a 19. században is elsősorban a nyelvük vizsgálatára irányult. Igor E. Kutlík-Garudo a szlovákiai romológia kezdeteivel foglalkozó tanulmányába azoknak a kutatóknak a munkáit sorolta be, akik vagy a mai Szlovákia területéről származtak, vagy itt végezték nyelvészeti kutatásaikat [Ihnátko György (1840–1885): *Cygány nyelvtan* (1877); Antoine Kalina (1846–1906): *La langue des Tziganes slovaques* (1882); Pavol Lichner (1816–1884) – kiadatlan kézirat; Rudolf von Sowa (1853–1900): *Die Mundart der slovakischen Zigeuner* (1887); József főherceg (1833–1905): *Czigány nyelvtan – Románo csibákero sziklaribe* (1888)].⁷

A két világháború közti időszakból Vincenc Lesný *Jazyk Cikánů v ČSR* (A Csehszlovákiában élő cigányok nyelve)⁸ című nyelvészeti munkáján kívül etnológiai szempontból figyelemreméltók František Štampach *Cikáni v Československej republice* (Cigányok a Csehszlovák Köztársaságban, 1929)⁹ és *Základy národopisu cikánů v ČSR* (A Csehszlovákiában élő cigányok néprajzának alapjai, 1930)¹⁰ című munkái. Ha a szerző munkái a cigány problematikával kapcsolatban nem is képviselnek különösebb tudományos nézőpontot, és a mai romológia kritikával illeti is őket,¹¹ több értékes korabeli megfigyelést tartalmaznak, melyek a cigányok életének különböző vonatkozásait közelítik meg, és a fotódokumentációs anyaguk is értékes. Figyelemreméltó az is, hogy Bartolomej Krpelec Bártfáról írt történeti-etnográfiai monográfiájában külön fejezetet szentelt a cigányoknak *Cigányok* címmel, mely gazdag néprajzi anyagot tar-

5 Mann, Arne B.: *Rómske priezviská* (kéziratban).

6 *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei*. 1895.

7 Kutlík-Garudo, Igor E., 1988:45–56.

8 Lesný, Vincenc, 1934.

9 Štampach, František, 1929.

10 Štampach, František, 1930:314–380.

11 Jurová, Anna, 1993.

talmaz.¹² Ján Kolarčík-Fintický (1899–1961) kelet-szlovákiai tanár gazdag gyűjtő-dokumentáló és kulturális-felvilágosító munkája mind ez idáig nem került megfelelő szakmai értékelésre, illetve felhasználásra sem. Hagyatékát Turócszentmártonban a Matica slovenská Irodalmi Levéltára őrzi.¹³

A cigány kérdéskör iránti érdeklődés a második világháború után éledt fel újból. 1955-ben adta ki Zdeňka Jamnická-Šmerglová *Dějiny našich cikanů* (Cigányaink története)¹⁴ című tudományos-ismeretterjesztő munkáját 1960-ban jelent meg Slávo Kalný *Cigánsky plač a smiech* (Cigány sírás és nevetés)¹⁵ című érdekes riportkönyve. Mindez már abban az időben történt, amikor Szlovákiában megkezdődött a rendszeres etnográfiai terepmunka a cigány lakosság körében, melynek eredményeit Emília Horváthová-Čajánková (1931–1996) tette közzé.

1952-ben, az akkor huszonegy éves Emília Čajánková elindult első kutatásaira a cigány településekre, és még ugyanabban az évben publikálta első tanulmányát, melyben a kutatás szükségességét a következőképpen indokolta meg: „Azzal az anyaggal, melyet a kutatás során szerzünk, bemutatjuk a cigány kultúra specifikus voltát, mely saját nyelvük és történeti eredetük alapján a cigányokat nemzetiséggé avatja... Ezzel az anyaggal továbbá azt is megmutathatjuk, melyek a cigány kultúra azon pozitív elemei, melyek aztán tovább is fejlődhetnek.”¹⁶

Čajánková ismétlődő kutatásainak eredménye a *Život a kultúra rožkovianských Cigánov* (A roskoványi cigányok élete és kultúrája)¹⁷ című terjedelmes néprajzi tanulmánya lett, mely a cigány kultúra valamennyi, etnográfiai módszerrel megközelíthető összetevőjével foglalkozó munka volt Szlovákiában. Az ilyenfajta kutatás indoklásaként a szerző a következőket mondta: „És nem utolsó helyen áll a feladat, hogy megszüntessük a cigányoknak a többi állampolgárral szembeni bizalmatlanságát, és a rasszizmust a nem cigány állampolgárok körében, hogy így egy kölcsönös bizalom alakulhasson ki...”¹⁸ 1954-ben szervezte meg E. Čajánková – immár a Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének munkatársaként – az első olyan csoportos kutatást, mely a cigány lakosság egykori és jelenbeli életének vizsgálatára irányult Gömör nyolc cigány településén. Ebbe a munkába egy másik, akkor kezdő etnográfust is bevont a romológus Eva Davidová személyében, továbbá két cigányt (az orvos dr. Ján Cibulát és a jogász végzettségű dr. Gustáv Karikát), valamint a cseh képzőművészt, Míla Doleželovát. 1955 decemberében valósult meg a második közös kutatásuk, ezúttal a Bártfai, Eperjesi, Michalovcei és Kassai járásokban. Terepmunkái többségét azonban Čajánková egyedül valósította meg: 1952–1958 között, hat év alatt Szlovákia

12 Krpelec, Bartolomej, 1935:253–256. Krpelec munkája előtt egyedül Václav Antonín *Luhačovské Zálesí* című néprajzi monográfiája tartalmazott önálló fejezetet, *Cigányok* (1930:552–556) címmel.

13 Sedláková, Viera, 1981.

14 Jamnická-Šmerglová, Zdeňka, 1955.

15 Kalný, Slávo, 1960.

16 Čajánková, Emília, 1952.

17 Čajánková, Emília, 1954:149–175; 285–308.

18 Ugyanott.

negyvenöt települését látogatta végig.¹⁹ Több mint tízéves történeti és etnográfiai kutatásai eredményeként jelent meg – Emília Horváthová néven – terjedelmes monográfiája, a *Cigáni na Slovensku* (Cigányok Szlovákiában, 1964)²⁰ címmel, mely történeti részében a cigányok eredetével, valamint az egyes európai országokban élő cigányok történetével foglalkozik, etnográfiai részét viszont a hagyományos foglalkozásoknak, továbbá a zenélésnek, lakáskörülményeknek, az öltözködésnek, az étkezésnek, a gyógyításnak és a higiénának szenteli, de kitér a családi és társadalmi életre és szokásokra is. Egy ilyen munka megjelentetése abban az időben, amikor a „cigány származású lakossággal” szembeni asszimilációs politika érvényesült, nem volt egyszerű. A szerző monográfiáját rövidebbel az után készítette elő, hogy kiadásra került a *Cikánska otázka v ĽSSR* (Cigánykérdés a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban, 1961)²¹ című ideológiai kézikönyv, mely vitatta a cigány etnikum létezését, nyelvét és kultúráját. Ennek szerzője, Jaroslav Sus kemény kritikával illette Emília Horváthovának a roskoványi cigányokról írt tanulmányát, a nézeteit pedig úgy jellemezte, mint „minden kritika nélküli, romantikus csodálat... melyből különböző, reálisnak nem nevezhető megoldások születnek a cigánykérdés megoldására”.²² Horváthovának ezért monográfiájában korrigálnia kellett néhány korábbi nézetét: főleg munkája *Cigánska otázka u nás dnes* (A cigánykérdés nálunk napjainkban) című utolsó fejezetében, melyet mintha egy másik szerző írt volna. Az akkori represszív kormánypolitika elfogadása mellett azzal a kijelentéssel is találkozhatunk itt, miszerint „a cigányságnak mint etnikai diaszpórának a létezési formája egyszer és mindenkorra lehetetlenné teszi nemzetiséggé, és később nemzetté alakulásukat, annak ellenére is, hogy egyes helyeken nagyobb, másutt kisebb mértékben megőrizték saját kultúrájukat”.²³

Emília Horváthová az elkövetkező évtizedekben a cigány problematikával inkább csak mellékesen foglalkozott, elméleti írásaiban azonban kitartott definíciója mellett, mely szerint „a cigányok exterritoriális csoportot alkotnak egy más etnikumú környezetben, belsőleg differenciált diaszpórában élve, és az eltelt csaknem ezer év alatt sem tudtak egy magasabb etikai fejlődési kategóriát elérni, ami lehetetlenné teszi, hogy azt akár a jövőben is elérhessék”.²⁴ Álláspontján a kutató 1989 után sem változtatott, mikor definíciója már tarthatatlanná vált.

Anna Jurová történész mutatott rá a cigányokról szóló első hazai híradás datálásának tisztázatlanságára: Emília Horváthová monográfiájában másodlagos forrást idézett, melynek hitelességét eddig nem sikerült megállapítani, sőt ez az 1322-es évet sem említi, mely az *Encyklopédia Slovenska* (Szlovákia enciklopédiája)²⁵ *cigányok*

19 Lásd Mann, Arne B., 1966:141–144.

20 Horváthová, Emília, 1964.

21 Sus, Jaroslav, 1961.

22 Ugyanott.

23 Horváthová Emília, 1964:368–369 és 371.

24 Horváthová, Emília, 1974.

25 Jurová, Anna, 1999:105. és az 5-7. számú jegyzetek.

címzavában szerepel, pedig annak szerzője szintén Horváthová,²⁶ így kétség támadhat az adat eredetét – és valódiságát – illetően. Horváthová *Cigáni na Slovensku* (Cigányok Szlovákiában) című monográfiája azonban a fenti fenntartások ellenére is a szlovákiai romológiai irodalom alapműve.

A cseh etnográfus, Eva Davidová 1960–1962 között a kassai járási nemzeti bizottság módszertani előadójaként dolgozott, és 1962-ben kiállítást rendezett *Cigáni východného Slovenska kedysi, dnes a zajtra* (Kelet-Szlovákiai cigányok egykor, ma és holnap) címmel. A *K spôsobu bývania v cigánských osadách východného Slovenska* (A kelet-szlovákiai cigány települések lakáskultúrájához)²⁷ című tanulmányán kívül kutatásainak eredményét egy ismeretterjesztő munkában tette közzé *Bez kolib a šiatrov* (Kunyhók és sátrak nélkül)²⁸ címmel.

1963-ban Jiří Lípa *Příručka cikánštiny* (A ciganológia kézikönyve) címmel tanulmányt adott ki a Homonna környéki cigányok nyelvjárása alapján.²⁹

Az állam asszimilációs politikája, mely a „cigánykérdést” szociális kérdésként kezelte, azt eredményezte, hogy a cigány problematika csaknem három évtizedre tabutémává vált. Bizonyos enyhülést jelentett az ún. prágai tavasz korszaka (1968–1971) és az utána következő rövid időszak. Ebben az időszakban jelentette meg az ismétlődő kutatásait elsősorban Kelet-Szlovákiában folytató cseh nyelvész, Milena Hübschmannová a *Romské pohádky* (Cigány történetek, 1973) című munkáját, valamint a *Základy romštiny* (A romológia alapjai, 1974) című tankönyvét, melyben a kelet-szlovákiai nyelvjárásokat³⁰ vette kiindulópontjául. Később a szerző elsősorban külföldi szakfolyóiratokba publikált.

A fentieknek mintegy ellentétéként, 1975-ben terjedelmes gyűjteményes kötet jelent meg Karel Kára és munkatársai tollából *Cikáni v ČSSR v procesu spoločenského integrácie* (Cigányok a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban a társadalmi integráció folyamatában)³¹ címmel, melynek összeállítói már a bevezetésben beismerik, hogy a munka a CSSZK szövetségi kormányának határozataiból fakadó követelményeknek tesz eleget. A szerzők – a kutatógárda titkára Eva Davidová etnográfus volt – munkájukban „összhangba hozzák” a tudományos kutatást az állam asszimilációs politikájának követelményeivel: a cigányokat mint elhalóban levő népcsoportot definiálják, melynek etnikumként való létezéséhez nincsenek meg az objektív feltételek, ezért eleve eltűnésre, és a többi, hazánk területén élő nemzeti kisebbséggel való egybeolvadása eleve ítéltetett. Elismerik, hogy léteznek ugyan bizonyos „elemei a jellegzetes cigány kultúrának”, amit „időlegesen és céltudatosan ki lehet használni” a

26 Ezt a tényt megerősítette az *Encyklopédia Slovenska* néprajzi címszavainak akkori szerkesztője, PhDr. Darina Pavlů.

27 Davidová, Eva, 1961:289–312.

28 Davidová, Eva, 1965.

29 Lípa, Jiří, 1963:155; illetve Lípa, Jiří, 1965.

30 Hübschmannová, Milena, 1973:320; illetve Hübschmannová, Milena, 1974.

31 Kára, Karel és munkatársai, 1975.

„nem cigányok közösségébe való megszakítás nélküli és szerves beolvadásuk” folyamata közben.³²

Erre a nem éppen könnyű időszakra esnek a brünni történész, Ctibor Nečas szlovákiai levéltárakban végzett kutatásai, melyek középpontjában a cigányok második világháború alatti helyzete és a velük szembeni diszkrimináció állt. Nečas kutatásai eredményeit a *Nové obzory*³³ című szemlében, valamint a *Nad osudem českých a slovenských Ciganů v letech 1939-1945* (A cseh és szlovák cigányok sorsa 1939–1945 között)³⁴ című kötetben tette közzé, ám ez utóbbi csak kis példányszámban jelent meg, ezért Szlovákiában szinte teljesen ismeretlen maradt.

1986 mérőföldkőnek számít a tudományos kutatásban és a cigány problematika taglalásában. Már a *Cikáni v průmyslovém městě* (Cigányok az iparvárosokban)³⁵ című kiállítás is – melyet a Csehszlovák Tudományos Akadémia Etnográfiai és Folklorisztikai Intézete szervezett Prágában (április 16–17.) – jelezte, az Intézet akkori igazgatója ellenállásának ellenére, e változást. Východnán, a XXXII. Folklorfesztivál keretében – melynek szakmai előkészítésében a Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézete is részt vett – ugyanezen év július 6-án mutatták be Viliam Gruska *Ľudia z rodu Rómov* (Cigány emberek)³⁶ című összeállítását, mely elsőként foglalkozott a cigányokkal, mint egy saját történelemmel, nyelvvel és kultúrával bíró önálló etnikum tagjait.

Az enyhülő politikai légkörnek köszönhetően a Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének sikerült előkészítenie és 1988-ban megjelentetnie a *Slovenský národopis* című folyóirat tematikus számát, melyben szlovák és cseh kutatók (V. Bačová, M. Hübschmannová, E. Davidová, E. Horváthová, I. Kutlík-Garudo, Ct. Nečas, Z. Kollárová-Švorcová, P. Šalamon, J. Marušiaková, M. Dubayová, E. Lacková, A. Mann és mások) több mint húsz romológiai – történeti, etnográfiai és szociológiai – tanulmánya olvasható.³⁷ A cigány lakossággal szembeni eltérő felfogások a Szlovák Tudományos Akadémia Kassai Társadalomtudományi Intézete által 1988. február 17-18-án szervezett *Teoreticko-metodologické východiská výskumu cigánskej rodiny a cigánskych obyvateľov* (A cigány családok és a cigány lakosság kutatásának elméleti-módszertani kiindulópontjai)³⁸ című szemináriumon is megmutatkoztak, ám itt is érzékelhető volt egyfajta pozitív elmozdulás – a tudományos érdeklődés fokozatosan kikerült az állami politika befolyása alól.

32 Ugyanott, a 2–3., a 23., a 485., a 490., a 493. és a további oldalakon.

33 Nečas, Ctibor, 1975:25–51; Nečas, Ctibor, 1977:125–154.

34 Nečas, Ctibor, 1981.

35 *Cikáni v průmyslovém městě*, 1986:165.; a 2. rész ugyanott: 1988:181. Vö. Mann, Arne B., 1988:244–246.

36 Vö. Haišman, Tomáš, 1988:243–244.

37 A tematikus szám *K historickým a etnokultúrnym determináciám spoločenskej integrácie Cigánov-Rómov v procese výstavby rozvinutého socializmu v Československu* címmel jelent meg (összeállította: A. B. Mann). *Slovenský národopis*, XXXVI. évf., 1988. 1. szám.

38 *Teoreticko-metodologické východiská výskumu cigánskej rodiny a cigánskych obyvateľov, príspevky zo seminára v Košiciach 17–18. februára 1988.*, 1989:240. Az egyik itt elhangzott, illetve publikált előadás: Bačová, Viera, 1990:491–501.

Az 1989 novemberében bekövetkezett rendszerváltás megszüntette az állam és a politika beavatkozását a tudományos kutatásokba, így a romológia terén is újabb lehetőségek nyíltak a tudományos eredmények bemutatására. Már 1990-ben megjelent Vladimír Gecelovský *Rómovia na Gemeri do roku 1945* (Cigányok Gömörben 1945-ig)³⁹ című kis példányszámú kötete. A Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézete 1992-ben *Neznámi Rómovia* (Ismeretlen cigányok)⁴⁰ címmel adott ki tanulmánygyűjteményt, mely a Slovenský národopis 1988. 1. számához kötődött, és tizennyolc történeti, etnográfiai, antropológiai, szociológiai, folklorisztikai és népművelő tanulmányt tartalmazott (V. Bačová, J. Belišová, V. Gecelovský, M. Hübschmannová, A. Jurová, Z. Kollárová, E. Krekovičová, A. Mann D. Siváková, P. Šalamon, J. Drenko, H. Zelinová és mások tollából). Ctibor Nečas több közleményben foglalta össze sokéves levéltári kutatásainak eredményeit, miközben megjelent a cigányok második világháború alatti történetét bemutató, alapvető jelentőségű monográfiája, a *Českoslovenští Romové v letech 1938-1945* (A csehszlovákiai cigányok 1938–1945 között),⁴¹ melynek harmadik fejezetét – összesen hetvenhárom oldalon – az ez időben a háborús Szlovák Köztársaságban, illetve a Magyarországhoz visszacsatolt területeken élő cigányoknak szentelte. Erre az időszakra emlékezik Vasiľ Fedič munkája, a *Východoslovenskí Rómovia a II. svetová vojna* (A kelet-szlovákiai cigányok és a második világháború) című munkája is.⁴² A cigányok legújabb történetével a Szlovák Tudományos Akadémia Kassai Társadalomtudományi Intézetében Anna Jurová történész foglalkozik: 1993-ban tette közzé a *Vývoj rómskej problematiky po roku 1945* (A cigány problematika fejlődése 1945 után)⁴³ című munkáját, 1996-ban pedig négykötetes dokumentumgyűjteményt jelentetett meg *Rómska problematika 1945–1967* (A cigány problematika 1945–1967 között)⁴⁴ címmel. 1995-ben látott napvilágot a romológus Eva Davidová tudományos-ismeretterjesztő munkája, a *Cesty Romů/Romano drom 1945–1990* (A cigányok útja 1945–1990),⁴⁵ mely igen gazdag szlovákiai néprajzi anyagot és fotódokumentációt tartalmaz. A regionális cigány történelem megismeréséhez kétségtelenül értékes hozzájárulást jelent Jozef Drenko monográfiája, mely a Losonc környéki muzsikás cigányokról közöl értékes történeti anyagot.⁴⁶ A szlovákiai cigányok kultúrájával és életmódjával a Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetében 1986-tól Arne B. Mann foglalkozik rendszeresen.⁴⁷ A cigányokról és a zsidókról alkotott képnek szentelte publikációját az intézet egy másik munkatársa, Eva Krekovičová.⁴⁸ A szociológusok közül Michal Vašečka foglalkozik rendszeresen a cigánykérdéssel, aki 1999 óta egyben az Intitút pre verejně

39 Gecelovský, Vladimír, 1990.

40 Mann, Arne B. (szerk.), 1992.

41 Nečas, Ctibor, 1994.

42 Fedič, Vasiľ, 2001.

43 Jurová, Anna, 1993.

44 Jurová, Anna, 1996.

45 Davidová, Eva, 1995.

46 Drenko, Jozef, 1997.

47 Mann, Arne B.: *Súpis prác s rómskou problematikou*. In: Farah, Valéria szerk., 2000:65–70.

48 Krekovičová, Eva, 1999.

otázky által megjelentetett, a társadalom helyzetéről szóló éves beszámolók szlovákiai cigányokról szóló fejezeteinek is szerzője. Ugyancsak ő az összeállítója, illetve a fő szerzője annak a társadalmi-gazdasági és politológiai elemzésnek, mely a cigányok társadalomban betöltött helyét vizsgálja.⁴⁹

Szlovákia területén az elmúlt évtizedekben több, a cigányok életmódjára és kultúrájára irányuló, figyelemreméltó csoportos kutatás valósult meg. Közülük is a legrégebbiek közé tartoznak azok a már említett kutatások, melyeket Emília Horváthová szervezett a Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének égisze alatt (1954-ben Gömörben, 1955-ben Kelet-Szlovákiában). 1987–1989 között újabb kollektív kutatást szervezett a Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézete (Arne B. Mann koordinálásával), mely a családi szokások vizsgálatát célozta, és amelyben – azonos kérdőívet használva – elsősorban tanárok vettek részt Szlovákia különböző területeiről. E kutatások eredményei a *Slovenský národopis* 1988. 1. számában, valamint a *Neznámi Rómovia* (Ismeretlen cigányok, 1992) című kötetben jelentek meg. A következő csoportos kutatás, amely a kelet-szlovákiai cigány települések helyzetének megismerésére irányult, a pilzeni Nyugat-Csehországi Egyetem Humántudományok Kara szervezésében valósult meg Stanislav Kužel vezetésével 1999–2000-ben.⁵⁰ A máig utolsó csoportos kutatás (*A cigányok és a munkaerőpiac*) 2000–2001-ben került megvalósításra Iveta Radičová irányítása alatt huszonhét olyan szlovák településen, ahol a cigányok integrációja és koncentrációja különböző mértékű.⁵¹

Jelentősek a nyelvészeti kutatások is. 1991-ben jelent meg Prágában az igencsak fontos *Romsko-český a česko-romský kapesní slovník* (Cigány–cseh és cseh–cigány zsebszótár),⁵² 1996-ban pedig a *Slovensko-rómský, rómsko-slovenský slovník* (Szlovák–cigány, cigány–szlovák szótár).⁵³ 1999-ben Hana Šebková és Edita Žlnayová *Romaňi čhib* címmel cigány tankönyvet adott ki.⁵⁴

A kárpáti cigány nyelv szerkezetéről 2000-ben jelentetett meg publikációt az orientalista Anna Rácová és Ján Horecký.⁵⁵ Igen értékes forrásként szolgálhat a kelet-szlovákiai cigányok életének megismeréséhez a cigány származású író, Elena Lacková önéletrajza.⁵⁶

A cigány problematika iránti tudományos érdeklődés fokozódása a megvédésre került doktori munkák esetében is megfigyelhető. Jelena Marušiaková, a pozsonyi Komenský Egyetem Etnográfia és Folklorisztika Tanszékének tudományos aspiránsa 1985-ben védte meg kandidátusi értekezését.⁵⁷ 1993-ban Mária Dubayová disszertáci-

49 Vašečka, Michal, 1999:775–776.; illetve 2000:191–238.; továbbá 2001:175–198. Vašečka, Michal és munkatársai, 2000.

50 Kužel, Stanislav (szerk.), 2000.

51 Radičová, Iveta, 2001.

52 Hübschmannová, Milena–Šebková, Hana–Žlgová, Anna, 1991.

53 Berky, Ján–id. Prokop, Jozef–Stojka, Michal, 1996.

54 Šebková, Hana–Žlnayová, Edita, 1999.

55 Rácová, Anna–Horecký, Ján, 2000.

56 Lacková, Elena, 1997.

57 Marušiaková, Jelena, 1985.

ójában a cigány családdal foglalkozott, 2001-ben pedig monográfiát adott ki *Rómovia v procesoch kultúrnej zmeny* (A cigányok a kulturális változások folyamatában)⁵⁸ címmel. Anna Jurová történész disszertációjában (1993) a cigány problematika 1945 utáni szlovákiai megközelítéseit elemezte.⁵⁹ Arne Mann 1997-ben védte meg doktori értekezését, melyben a korábban már közzétett tanulmányait rendezte egybe.⁶⁰ Zuzana Kumanová szakdolgozata (1998) ugyancsak a cigány családot állította figyelmé középpontjába.⁶¹ A romológiai kutatások eredményei megtalálhatók a különböző konferenciakötetekben vagy a szakfolyóiratok tematikus számaiban is,⁶² főként azonban az 1994-től Prágában megjelenő, *Romano džaniben* című romológiai szakfolyóiratban, vagy a brünni Cigány Kultúra Múzeuma bulletinjében, mely szlovákiai vonatkozású tanulmányokat is közöl. A szlovák szerzők tanulmányai helyet kapnak a cigány diákok pedagógusainak szövetségének, a „Hnutí R”-nek konferenciaköteteiben (eddig tizenkettő jelent meg belőlük Ústí nad Labemben). Igen fontos segítséget nyújtanak a romológiai irodalomban való eligazodáshoz a bibliográfiák: eddig mindösszesen kettő látott napvilágot – Ruben Pellar annotált bibliográfiája⁶³ és Valéria Farah válogatott bibliográfiája.⁶⁴ Azonban nem minden cigány problematikával foglalkozó publikáció talált pozitív fogadtatásra: drámai sorsra jutott a *Rómsky dejepis* (Cigány történelem, (2000) című tankönyv szlovák kiadása, melyet 1989 után elsőként tiltottak be egy évre Szlovákiában, miközben cseh változatát (2001) sikerrel használták az ottani iskolákban.⁶⁵

A fenti áttekintésből kiderül, hogy a cigánykérdés néhány évtizedes tabuként való kezelése ellenére Szlovákiában egész sor tudományos publikáció és ismeretterjesztő munka született, amelyek a cigány lakosság történetével, kultúrájával, társadalmi és demográfiai helyzetével, egykori és jelenbeli életmódjával foglalkoztak. Ezek közül egyiket-másikat a részben idealizált hozzáállás és szerzőjének a cigányok és kultúrájuk iránti romantikus elfogultsága jellemzi, mások a cigányok jelenlegi helyzetének tárgyilagos, össztársadalmi kontextusba ágyazott elemzésére törekedtek, megint mások kritikus álláspontot foglalnak el a cigányokkal szemben. Örvendetes tény, hogy az

58 Dubayová, Mária, 1993; ill. Dubayová, Mária, 2001.

59 Jurová, Anna, 1993.

60 Mann, Arne B., 1997.

61 Kumanová, Zuzana, 1998.

62 *Informačné a dokumentačné stredisko o Rade Európy*, 1995; Prokop, Jozef (szerk.), 1995; Frištenská, Hana-Lázničková, Ilona-Sulitka, Andrej, 1995; Zeman, Viliam (szerk.), 1996; Poláková, Eva (szerk.), 2000; Farah, Valéria (szerk.), 2000; Dilema, 2000. 12. (tematikus) szám; Janto, Juraj (szerk.), 2000; Mesárošová, Katarína (szerk.), 2001; Kušnieriková, Natália, szerk., 2001; illetve a *Sociológia* című folyóirat tematikus száma: XXXIII. évf., 2001. 5. szám, 417–532; valamint az *Etnologické rozpravy* című folyóirat tematikus száma: VIII. évf., 2001. 2. szám.

63 Pellar, Ruben, 1994.

64 Farah, Valéria, 2000.

65 Mann, Arne B.: *Rómsky dejepis*; illetve, ugyanó: *Rómský dějepis*. A kialakult problémáról lásd P. Salner, G. Kiliánová, J. Podoba és E. Krekovičová írásait: *Etnologické rozpravy*, VIII. évf., 2001. 2. szám, 149–164.

egyetemek és főiskolák pedagógiai és bölcsészettudományi karain az utóbbi években egyre több cigány témájú szakdolgozat készül. Ám ennek ellenére nyilvánvaló, hogy az ismeretek jelenlegi szintje még mindig nem kielégítő: a jövőre nézve fontos lenne szakmailag felkészíteni a történészeket (különösen a középkorra és újkorra szakosodókat), etnológusokat, szociológusokat és a pedagógusok egy részét, akiket sem a „fehérek” részéről megnyilvánuló lenéző hozzáállás vagy ironikus megjegyzések sora, sem a cigányok részéről tapasztalható kezdeti bizalmatlanság nem tántorít el ettől a kényes problematikától. Rajtuk fog múlni az is, hogy romológiai kutatásaik eredményeit át tudják-e majd vinni a gyakorlatba. Ugyanis a cigány lakossággal mindennapi kapcsolatba kerülő és igen gyakran konkrét intézkedéseket hozó állami és önkormányzati szerveknek a tudományos kutatások eredményei iránti érdeklődése ez idáig minimálisnak mondható.

Szabó Orsolya fordítása

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei.* Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam, IX. évf., Budapest, 1895.
- Antonín, Václav: *Luhačovské Zálesí.* Luhačovice, 1930.
- Augustini ab Hortis Samuel: *Cigáni v Uhorsku 1775.* Štúdio –dd–, Bratislava, 1995.
- Bačová, Viera, 1990: *Typológia rómskych rodín na slovensku.* Sociológia, XXII. évf., 4. szám.
- Berky, Ján–id. Prokop, Jozef–Stojka, Michal: *Slovensko–rómsky, rómsko–slovenský slovník.* Štúdio –dd–, Bratislava, 1996.
- Cigáni na Slovensku.* SAV, Bratislava, 1964.
- Cikáni v průmyslovém městě. Problematika adaptace a asimilácie.* Zpravodaj KSVIEF, Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, 1986. 7. szám; 1988. 13. szám.
- Čajánková, Emília: *Zpráva o výskume života a kultúry Cigánov na Slovensku.* In: Národopisný sborník, 1952.
- Čajánková, Emília: *Život a kultúra rožkovianskych Cigánov.* Slovenský národopis, 1954. 1–2. szám; 3–4. szám.
- Davidová, Eva: *K spôsobu bývania v cigánskych osadách východného Slovenska.* Nové obzory, 1961. 3.
- Davidová, Eva: *Bez kolíb a šiatrov.* Východoslovenské vydavateľstvo, Košice, 1965.
- Davidová, Eva: *Cesty Romů/Romano drom 1945–1990. Změny v postavení a způsobu života Romů v Čechách, na Moravě a na Slovensku.* Vydavatelství Univerzity Palackého, Olomouc, 1995.
- Drenko, Jozef: *Rómski-cigánski hudobníci z Lučenca a okolia.* Novohradské osvetové stredisko, Lučenec, 1997.

- Dubayová, Mária: *Väzby cigánskej rodiny na vlastné etnické spoločenstvo a dynamika týchto väzieb*. Kandidátska dizertačná práca. Etnologický ústav SAV, Bratislava, 1993.
- Dubayová, Mária: *Rómovia v procesoch kultúrnej zmeny. Kultúrnoantropologická štúdia*. Filozofická fakulta PU, Prešov, 2001.
- Farah, Valéria (szerk.): *Odras života rómskeho etnika v literatúre. Zborník príspevkov z celoslovenského seminára, 2000. március 29*. Štátna vedecká knižnica, Košice, 2000.
- Farah, Valéria: *Rómovia v literatúre 1945–1999* (válogatott bibliográfia). Krajská štátna knižnica, Košice, 2000.
- Fedič, Vasiľ: *Východoslovenskí Rómovia a II. svetová vojna*. REDOS, Humenné, 2001.
- Frištenská, Hana–Lázníčková, Ilona–Sulitka, Andrej: *Neznámy holocaust*. Praha, 1995.
- Gecelovský, Vladimír: *Rómovia na Gemeri do roku 1945*. Okresné osvetové stredisko, Rožňava, 1990.
- Haišman, Tomáš: *Ludia z rodu Rómov*. Slovenský národopis, XXXVI. évf., 1988. 1. szám.
- Horváthová, Emília: *Cigáni na Slovensku. Historicko-etnografický náčrt*. SAV, Bratislava, 1964.
- Horváthová, Emília: *K otázke etnokultúrneho vývoja a etnickej klasifikácie Cigánov*. Slovenský národopis, XXII. évf., 1974. 1. szám.
- Hübschmannová, Milena: *Romské pohádky*. Odeon, Praha, 1973.
- Hübschmannová, Milena: *Základy romštiny*. Academia, Praha, 1974.
- Hübschmannová, Milena–Šebková, Hana–Žigová, Anna: *Romsko–český a česko–romský kapesní slovník*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha, 1991.
- Jamnická–Šmergllová, Zdeňka: *Dějiny našich Cikanů*. Orbis, Praha, 1955.
- Janto, Juraj (szerk.): *Integrácia Rómov na Slovensku*. Ethnologia Actualis Slovaca 1–2. Univerzita sv. Cyrila a Metóda. Trnava, 2000.
- Jurová, Anna: *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku v rokoch 1945–1969 (1970). Autoreferát kandidátskej dizertácie*. FF UK, Bratislava, 1993.
- Jurová, Anna: *Vývoj rómskej problematiky po roku 1945*. Spoločenskovedný ústav SAV, Košice, 1993.
- Jurová, Anna: *Vývoj riešenia rómskej problematiky na Slovensku v rokoch 1945–1969 (1970)*. FF UK, Bratislava, 1993.
- Jurová, Anna: *Rómska problematika 1945–1967. Dokumenty I–IV*. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha, 1996.
- Jurová, Anna: *História Rómov na Slovensku stále neznáma. Úvaha o problémoch výskumu*. Romano džaniben (Praha), VI. évf., 1999. 3–4. szám.
- Kalný, Slávo: *Cigánsky plač a smiech*. Osveta, Bratislava, 1960.
- Kára, Karel és munkatársai: *Cikáni v ČSSR v procesu spoločenskej integrácie*. Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha, 1975.
- Krekovičová, Eva: *Medzi toleranciou a bariérami. Obraz Rómov a Židov v slovenskom folklóre*. Academic Electronic Press, Bratislava, 1999.
- Krpelec, Bartolomej: *Bardejov a jeho okolie dávno a dnes*. Bardejov. 1935.

- Kumanová, Zuzana: *Rómska rodina*. Katedra etnológie FF UK, Bratislava, 1998.
- Kušnieriková, Natália, szerk.: *Rómovia–vzdelanie–tretí sektor*. PDCS – Centrum prevencie a riešenia konfliktov, Bratislava, 2001.
- Kutlík-Garudo, Igor E.: *O začiatkoch romistiky na Slovensku*. Slovenský národopis, XXXVI. évf., 1988. 1. szám.
- Kužel, Stanislav (szerk.): *Terénní výzkum integrace a segregace*. Cargo Publishers, Plzeň, 2000.
- Lacková, Elena: *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*. Kiadásra előkészítette: Milena Hübschmannová. Triáda, Praha, 1997.
- Lesný, Vincenc: *Jazyk cikánů v ČSR*. Československá vlastiveda. III. Jazyk. Praha, 1934.
- Lípa, Jiří: *Příručka cikánštiny*. Státní pedagogické nakladatelství, Praha, 1963, 155.
- Lípa, Jiří: *Cikánština v jazykovém prostředí slovenském a českém*. ČSAV, Praha, 1965.
- Mann, Arne B.: *Cikáni v průmyslovém městě*. Slovenský národopis, XXXVI. évf., 1988. 1. szám.
- Mann, Arne B. (szerk.): *Neznámi Rómovia. Zo života a kultúry Cigánov-Rómov na Slovensku*. Ister Science Press, Bratislava, 1992.
- Mann, Arne B.: *Zakladateľka romistiky na Slovensku. Emília Horváthová 1931–1966*. Romano džaniben (Praha), III. évf., 1996. 1–2. szám.
- Mann, Arne B.: *Rómovia v majoritnej spoločnosti na Slovensku. Dynamika etnosociálnych a kultúrnych vzťahov*. Ústav etnológie SAV, Bratislava, 1997.
- Mann, Arne B.: *Samuel Augustini ab Hortis a jeho záujem o Rómov v 18. storočí*. Romano džaniben (Praha), IV. évf., 1997. 3–4. szám.
- Mann, Arne B.: *Rómsky dejepis. Doplnkový učebný text pre vyučovanie dejepisu (pre 2. stupeň základných škôl a stredné školy)*. Kalligram, Bratislava, 2000.
- Mann, Arne B.: *Rómský dejepis*. Nakladatelství Fortuna, Praha, 2000.
- Mann, Arne B.: *Súpis prác s rómskou problematikou*. In: Farah, Valéria szerk.: *Odráž života rómskeho etnika v literatúre*, 2000.
- Mann, Arne B., kéziratban: *Rómske priezviská* (megjelenés előtt).
- Marušiaková, Jelena: *Súčasný etnokulturálne procesy vo vybraných spoločnostiach cigánskeho etnika (so zreteľom na medziskupinové kontakty)*. FF UK, Bratislava, 1985.
- Mesárošová, Katarína (szerk.): *Zborník z medzinárodnej konferencie Práva menšín: „Rómovia – problém alebo výzva?“ Bratislava, 25–29. 10. 2000*. Vydavateľstvo NOI, Nitra, 2001.
- Nečas, Ctibor: *Pracovní útvary tzv. asociálů a Cikánů na východním Slovensku v roce 1942*. Nové obzory, 1975, 17.
- Nečas, Ctibor: *Diskriminace a perzekuce slovenských Cikanů v letech 1939–1949*. Nové obzory, 1977, 19.
- Nečas, Ctibor: *Nad osudem českých a slovenských Cikanů v letech 1939–1945*. Spisy pedagogické fakulty univerzity J. E. Purkyně v Brně, 1981, 19. kötet.

- Nečas, Ctibor: *Českoslovenští Romové v letech 1938–1945*. Masaryková univerzita v Brně, 1994.
- Pellar, Ruben: *Bibliografie romistické literatury*. Univerzita Palackého, Olomouc, 1994.
- Poláková, Eva (szerk.): *Rómovia včera, dnes a zajtra. Zborník z konferencie Spišská Nová Ves, 29. 10. 1999*. Pedagogické fakulta UKF, Nitra, 2000.
- Prokop, Jozef (szerk.): *Rómsky jazyk v Slovenskej republike*. Štúdio –dd-, Bratislava, 1995.
- Ráčová, Anna–Horecký, Ján: *Slovenská karpatská rómčina. Opis systému*. Veda, Bratislava, 2000.
- Radičová, Iveta: *Hic Sunt Romales*. S. P. A. C. E. (Centrum pre analýzu sociálnej politiky), Bratislava, 2001.
- Rómovia na Slovensku a v Európe. Z dokumentov medzinárodnej konferencie Smolenice 6. mája 1994*. Informačné a dokumentačné stredisko o Rade Európy, Bratislava, 1995.
- Róm znamená človek. Diskusia v Čilistove o pálčivom probléme*. Nadácia Friedrich Ebert Stiftung, Bratislava, 1999.
- Sedláková, Viera: *Súpis pozostalosti Jozefa Kolarčika–Fintického*. Fondy Literárneho archívu Matice slovenskej v Martine, 1981, 77. szám.
- Sus, Jaroslav: *Cikánska otázka v ČSSR*. SNPL, Praha, 1961.
- Šalamon, Pavol: *Cigáni v Abovskej a Turnianskej stolici v období osvietenstva*. In: *Neznámi Rómovia*. Összeállítás: Arne B, Mann. Ister Science Press, Bratislava, 1992.
- Šebková, Hana–Žlnayová, Edita: *Romaňi čhib*. Učebnice slovenské romštiny. Nakladatelství Fortuna, Praha, 1999.
- Štampach, František: *Cikáni v Československej republice*. Česká akademie věd a umění, Praha, 1929.
- Štampach, František: *Základy národopisu cikánů v ČSR*. Národopisný věstník českoslovanský, XXIII. évf., 1930. 4. szám.
- Teoreticko-metodologické východiská výskumu cigánskej rodiny a cigánskych obyvateľov, príspevky zo seminára v Košiciach 17–18. februára 1988*. Spoločenskovedný ústav SAV, Košice, 1989.
- Vašečka, Michal: *Rómovia*. In: *Slovensko 1998–1999. Súhrnná správa o stave spoločnosti*. IVO, Bratislava, 1999.
- Vašečka, Michal: *Rómovia*. In: *Slovensko 2000. Súhrnná správa o stave spoločnosti*. IVO, Bratislava, 2000.
- Vašečka, Michal: *Rómovia*. In: *Slovensko 2001. Súhrnná správa o stave spoločnosti*. IVO, Bratislava, 2001.
- Vašečka, Michal és munkatársai: *Sociálna a ekonomická situácia potencionálnych žiadateľov o azyl zo Slovenskej republiky*. IOM – Medzinárodná organizácia pre migráciu, Bratislava, 2000.
- Zeman, Viliam (szerk.): *Riešenie problémov Rómov v súčasných spoločensko-ekonomických podmienkach*. Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR, Bratislava, 1996.